

ՃԵՄԱՐԱՆ ԵՒ

ՃԵՄԱՐԱՆԱԿԱՆՆԵՐ

ԹԱՄԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

բանասիրական գիյր. դոկտոր, ՀԱԻ

ԿՈՆՍԱՄԱՆԴԻՆ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ (ՏՄԲԼԱԶԻ ԽԱԶԱՆ). ԳՐԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՒ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Քեռորգյան հոգեւոր ճեմարանը շուրջ հինգ տասնյակ գրող ու գրականագետ է տվել հայ գրականությանը, որոնց շարքում իր ուրույն տեղն ունի ԺԹ. դարի վերջի եւ Ի. դարի առաջին տասնամյակների հայ մշակույթի աչքի ընկնող գործիչներից մեկը՝ Կոնստանդին Կարապետի Մելիք-Շահնազարյանը (Տմբլազի Խաչան): Հայ մշակույթի պատմության մեջ նա չի արժանացել պատշաճ ուշադրության, թեւեւ նրա վաստակը նշանակալից է եւ՝ արեւելահայ երգիծական գրականության, եւ՝ թարգմանության, եւ՝ ժողովրդագիտության, եւ՝ մանկավարժության ու մանկագրության, եւ՝ մասնավորապես մեր հանրային հիշողությունը արթուն պահելու անհրաժեշտության գործում:

Արցախ պատմաագագագրական շրջանի հասարակական, սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունները վառ կերպով արտացոլված են Կ. Մելիք-Շահնազարյանի՝ Ղարաբաղի բարբառով գրված «Զուռնա-Տմբլա» Ա. եւ Բ. ժողովածուներում գետեղված ֆելիետոններում, որտեղ առաջին անգամ ներկայացվում են Շուշիում հայտնի «Թոփխանա» հրապարակում արձարծվող թեմաների արտացոլման գեղարվեստական եղանակները, «Զուռնա-Տմբլայի» այլարանությունն ու բառուրանը եւ վերոհիշյալ գործիքների էթնոմշակութային գործառույթն ու հասարակական դերը:

Կ. Մելիք-Շահնազարյանի կյանքը, գրական, մանկավարժական ու հանրային գործունեությունը հնարավոր չէ զատել նրա գյուղատնտեսական գործունեությունից նախ այն պատճառով, որ, լինելով վկայված գյուղատնտես, նա, հավատարիմ իր դավանանքին, որ, ամենայն բարիքի աղբյուրը հողն է, անձնվիրաբար ծառայել է այն արգավանդ դարձնելու գործին եւ ապա քառասուն տարիների ընթացքում լույս է ընծայել բազմաթիվ տեսական-մասնագիտական գրքեր ու գրքույկներ, նշանակալից ավանդ ներդրել Անդրկովկասի գյուղատնտեսության զարգացման ասպարեզում եւ մշակել հայերեն լեզվով գյուղատնտեսական տերմինների, տեխնիկական հասկացությունների հարուստ բառապաշար:

Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ինքնագիր տոհմագրությունը¹ վկայում է, որ նա սերել է Խաչենի իշխանության Սողք գավառից ԺԶ.-ԺԷ. դարերի սահմանագլխին Վարանդա տեղափոխված հայտնի Շահնազարյանների մելիքական տոհմից: Ըստ մեր ձեռքի տակ գտնվող մի այլ փաստաթղթի² նա ծնվել է 1857 թ. ապրիլի 17-ին Շուշում, գինեգործ Կարապետ բեկ Մելիք-Շահնազարյանի եւ Բեգլար Յուզբաշի Շահիջանյանցի դստեր՝ Հասագյուլի ընտանիքում, մկրտվել ապրիլի 25-ին՝ Շուշիի Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցու քահանա Իվանե Տեր-Գաբրիելյանի կողմից՝ կնքահայր ունենալով Մովսես Թեոս-Յուզբաշյանին³:

Կարապետ բեկի հայկական ավանդական գերդաստանը բազմանդամ էր. երեք աղջիկ՝ Սոփիան, Անուշկան, Մարիամը, եւ չորս տղա՝ Ալեքսանդրը, Գրիգորը, Սողոմոնը, Կոնստանդինը: Սողոմոնը նույնպես ավարտել է Գեորգյան ճեմարանը (1883 թ.) ու զբաղվել գրականությամբ եւ ուսուցչությամբ: Կոնստանդինի հայրն ու հորեղբայրը՝ Հովսեփ բեկը, գինի, օղի, ռոմ եւ այլ խմիչքներ էին պատրաստում, բայց շուտով վրա է հասնում դժբախտությունը. հինգ տարեկանում Կոնստանդինը զրկվում է հորից, եւ նրանց բազմանդամ ընտանիքը (յոթ երեխա) մնում է հորեղբոր խնամքին: Ութամյա տղան սկզբում հաճախում է «բանաստեղծ Արությունի», իսկ 1866 թ.՝ Բարաջան եւ Ալեքսան վարժապետների դպրոցներ:

1869 թ. սեպտեմբերին նա ընդունվում է Շուշիի թեմական դպրոցի առաջին դասարանը, որտեղ ուսուցումը կազմակերպված էր մանկավարժական կարող ուժերի կողմից ու համեմատաբար առաջադիմական մե-

¹ Ե. Չաբենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆոնդ, գ. 90:

² Անդ, գ. 184:

³ Կ. Մելիք-Շահնազարյանի կյանքի ուղու շարադրանքի համար հիմք է ծառայել հեղինակի թողած ընդարձակ ինքնակենսագրությունը, ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆ., գ. 177:

թողներով: Թեմականում Կոնստանդինը աշակերտում է նշանավոր հայկաբան Մադաբիա Պլուզյանին, սովորում Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանի (Մուրացան), Առաքել Բաբախանյանի (Լեո), Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյանի (վարդապետ), Խաչատուր Յարամիշյանի (ինժեներ) եւ այլ ապագա նշանավոր գործիչների հետ:

1871-1874 թթ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանը ցուցաբերում է գերազանց առաջադիմություն: Թեմականն ավարտելուց հետո նա տեղափոխվում է Ջաբրայել (Կարյազին), ուր գտնվում էր Մելիք-Շահնագարյանների ընտանիքը: Այստեղ նա լուր է ստանում, որ Էջմիածնի ճեմարանում սովորելու համար հինգ-վեց լավագույն աշակերտ ընտրելու նպատակով Շուշի է եկել Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանը: Ուսումնատենչ պատանին փութով հասնում է Շուշի, սակայն պարզվում է, որ վարդապետն արդեն այնտեղ չէ: Այդուհանդերձ Սիմոն Հախումյանի, Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյանի, Արսեն Յարամիշյանի, Հովակիմ Յուզբաշյանի հետ նա կառքով ճանապարհվում է Էջմիածին:

Հայոց լեզվի քննության ժամանակ աշակերտներից պահանջվում էր գրաբարով երկու թերթից բաղկացած շարադրություն գրել: Կոնստանդինի «Առ լյառն Մասիս» շարադրության մեջ չի սպրդում քերականական որևէ սխալ: Փաստորեն երջանիկ պատահականությամբ իմանալով Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանի Շուշի կատարած այցի մասին, համառորեն Էջմիածին հասնելով եւ դրսևորելով իր գիտելիքները՝ նա իրավունք է ստանում սովորելու Գևորգյան ճեմարանում: Այստեղ դասավանդում էին ժամանակի անվանի մանկավարժները. սաների ընդհանուր պատրաստվածությունը, կարգապահությունը գտնվում էին տվյալ ժամանակի համար անսովոր բարձր մակարդակի վրա: Այդ տարիներին ճեմարանի տեսուչն էր Գաբրիել արքեպիսկոպոս Այվազյանը՝ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու եղբայրը: Ճեմարանում նա ձեռք է բերում գիտելիքների հիմնավոր պաշար, ուսումնասիրում է հայ ժողովրդի պատմությունը, մատենագրությունը, հաղորդակցվում գեղարվեստական խոսքի հմայքին, ուսանում հին ու նոր գրական լեզուներ (գրաբար եւ աշխարհարար), բնական գիտություններ: Ճեմարանականներին ոռոսաց պատմություն էր դասավանդում Գևորգ Սուրենյանցը՝ ապագա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Այստեղ պարզորոշ դրսևորվում են պատանու գրական հակումները: 1876 թ. Մելիք-Շահնագարյանը խմբագրում է աշակերտական «Մանրանկար» գրաբար ձեռագիր ամսագիրը, ուր գետնդրվում էին ճեմարանականների ուտանավորները, ուսերենից կատարած թարգ-

մանությունները, գիտական, պատմական, կրոնական տեղեկություններ: Սերը մայրենիի նկատմամբ նրան կապում է Էջմիածնի մատենադարանին: Ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրները՝ Կ. Մելիք-Շահնազարյանը ձեռնամուխ է լինում գրաբար-աշխարհաբար եւ աշխարհաբար-գրաբար բառարաններ կազմելու աշխատանքներին:

Ժողովրդական, բարբառային խոսքը մատչելի դարձնելու նպատակով նա հետազայում կազմում է նաև բարբառային բառերի բացատրական բառարան (հավելված Ղարաբաղի լեզվի բառերի)⁴: 1877 թ. Էջմիածնում Կ. Մելիք-Շահնազարյանը ոռոսերենից թարգմանում է Կարամզինի «Թշվառ Լիզան»: Գաբրիել արքեպիսկոպոսի աչքից չի վրիպում նրա «գրական-հրատարակչական գործունեությունը», եւ քանի որ տեսուչը գիտեր խրախուսել սաներին՝ իր ձեռքով գրված գովասանագիր է հանձնում «Մանրանկարի» խմբագրին:

Արդեն իսկ 1874 թվականից Գաբրիել արքեպիսկոպոսը համատեղության կարգով նշանակված էր Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ եւ բազմազբաղ լինելով՝ չէր հասցնում ճեմարանն իր անմիջական հսկողության ներքո պահել: Առիթից օգտվելով՝ ուսուցիչներից ոմանք նախկին եռանդով չէին աշխատում: Վերակացուների վերաբերմունքը նույնպես դժգոհությունների տեղիք է տալիս: 1878 թ. վերակացուների կամայականությունների դեմ ուղղված ուսանողական հուզումներին մասնակցելու պատճառով Կոնստանդինը վտարվում է ճեմարանից: Նույն թվականի ապրիլին նա աշխատանքի է անցնում Զարբայելի մաքսատանը եւ շարունակում զբաղվել գրականությամբ:

1878 թ. սեպտեմբերին Կոնստանդինը գնում է Բաքու եւ անդամագրվում Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանի (հետագայում՝ Վահան վարդապետ) հիմնած «Հայաստանի վերածնություն եւ ազատություն» ընդհատակյա ընկերությանը, որի անդամները՝ ճեմարանական Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, ուսուցիչներ Դավթյանն ու Պապովյանը եւ այլք, ուխտել էին, անձնական խնդիրներից վեր կանգնելով, նյութապես եւ հոգեպես աջակցել հայ ժողովրդի վերածնությանը: Այստեղ նա մտերմանում է շուշեցի Սերգեյ Աբրահամյանի հետ: Նրանք միասին, իբրեւ սիրող դերասաններ, հանդես են գալիս Սաֆրազյանի⁵ խմբի ներկայացումներում: Բաքվից

⁴ Անդ, գ. 89:

⁵ Ստեփանոս եւ Ալմա Սաֆրազյան ամուսիններն ակտիվորեն մասնակցում են ոչ միայն Բաքվի, այլեւ Շուշիի թատերական կյանքին, կազմակերպում են հյուրախաղեր (1882 եւ ապա՝ 1892 թթ.): Սաֆրազյանն առաջինն է խաղում Օթելլոյի դերը Շուշիում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Թ. Հայրապետյան, Թատերական կյանքը Շուշիում (19-րդ դարի

Մելիք-Շահնազարյանը նամակ է հղում եղբորը՝ խնդրելով, որ հարազատները չսպասեն իր վերադարձին, որովհետև ինքն այլևս պետք է ծառայի ազգին:

1878-1880 թթ. Կ. Մելիք-Շահնազարյանն ավագ դասատուի պաշտոնով աշխատում է Դերբենդի Մարիամյան օրիորդաց դպրոցում⁶:

Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում Մարիամյան դպրոցը առաջադիմում է: 1879 թ. հունվարի տվյալներով աշակերտների թիվն այստեղ հասնում էր 40-ի: Աշակերտուհիներից վեցը ռուսախոս հայեր էին, երկուսը՝ գերմանացի՝ տեղական սպիրտի գործարանի կառավարչի աղջիկները: Նորաստեղծ դպրոցը սիրելի է դառնում աշակերտուհիներին: Նրանք երգում են Կ. Մելիք-Շահնազարյանի կազմակերպած երգչախմբում, եռանդով պատրաստում դասերը, իսկ ավագ դասատուն լրացուցիչ պարապում է ետ մնացողների հետ: Վեց ամսվա ընթացքում աշակերտուհիները յուրացնում են տարվա դասընթացը: Հայերենին բոլորովին անծանոթ գերմանուհիները վարժ կարդում են հայերեն և գրատախտակին անսխալ նախադասություններ գրում:

1878 թ. Կ. Մելիք-Շահնազարյանը Դերբենդում ծանոթանում է Ս. Սպանդարյանի հետ և վերջինիս խնդրանքով նյութեր է ուղարկում Պ. Միմոնյանի խմբագրած «Մեղու Հայաստանի» թերթին, իսկ 1884 թվականից՝ նաև «Նոր-Դարին»: Մինչ այդ՝ նա եռանդով թղթակցում էր «Մշակին»: 1879-80 թթ. ռուսերենից փոխադրած ու թարգմանած քսանից ավելի մանկական գրականության նմուշներ է ուղարկում Թիֆլիսի «Փորձ» ամսագրին և տեղի Հրատարակչական ընկերության ղեկավար Գաբո Միրզոյանին. «Աննուդդելի ծույլ Պետրոսը», «Լիլի կամ հակինթե խաչ» (Սև անտառի պատմությունը), «Ճշմարտախոս Պետրոսը», «Փոքրիկ հնոտիավաճառը», «Աշխատանքի օր անտառում. մրջյուններ», «Փոքրիկ նվագաձու կամ Միգարտի մանկությունը» և այլն⁷: Ռուսական գորքերի կողմից Կարսի առման և գեներալ Լազարեի քաջությանը նվիրված նրա «Հայոց դյուցազնը 1877 թվականին» բանաստեղծությունը տպագրվում է Մոսկվայի «Փարոս Հայաստանի» ամսագրում (1881 թ.)⁸:

երկրորդ կես և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներ), Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան, Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 308-319:

⁶ ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆ., գ. 198:

⁷ Անդ, գգ. 33, 56, 64, 66, 71:

⁸ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, երբ ռուսական զորքը Վաղարշապատով անցնում էր դեպի թուրքական սահմանը, ճեմարան են այցելում հայազգի

1880 թ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանն ընդունվում է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի լսարանական բաժին: Այդ տարիներին ճեմարանում հայոց լեզու էր դասավանդում Մկրտիչ Էմինը: Սակայն նյութական միջոցներ չունենալով՝ ամիսներ անց նա վերադառնում է Դերբենդ եւ շարունակում իր մանկավարժական գործունեությունը: Այստեղ Մելիք-Շահնագարյանը հիմնադրում է Ս. Մեսրոպյան գրադարան-ընթերցարանը, ծանոթների եւ աշակերտների ջանքերով այն կահավորում: Ընթերցարանը ստանում էր 20 անուն թերթ ու ամսագիր: Աշակերտներից թատերական խումբ կազմելով՝ ինքն անձամբ բեմ է սարքում, Մայր Հայաստանի, Արա Գեղեցիկի պատկերներով ձեւավորում այն եւ հանդես գալիս իր իսկ ստեղծած թատերախմբում՝ թե՛ իբրեւ հուշարար եւ թե՛ իբրեւ դերասան: Ուշագրավ են նրա թատերգությունները, որոնք գրվել, թարգմանվել կամ փոխադրվել են ռուսերենից ու ֆրանսերենից, ի շարս որոնց հիշատակության են արժանի. «Կույր» (1877 թ.)՝ դրամա երկու գործողությամբ, «Փոքրիկ նվագածու կամ Մոցարտի մանկությունը» (1879 թ.)՝ կոմեդիա մեկ գործողությամբ, «Մեղեհ» (1880 թ.)՝ դրամա չորս գործողությամբ եւ այլն: Ներկայացումներից գոյացած գումարով նա ոչ միայն ընթերցարանի ծախսերն է հոգում, այլեւ դպրոցի զանազան պետքերը: Եւս երկու տարի Կ. Մելիք-Շահնագարյանն աշխատում է Դերբենդի օրիորդաց դպրոցում. աշակերտության թիվը հասնում է վաթսունի, ուսուցչական կազմն ընդլայնվում է, իսկ աշակերտուհիները հայերենի մեջ այնքան են առաջադիմում, որ նրանց գրած շարադրությունները Թիֆլիսի ուսուցչական համագումարում (1882 թ.) հայտնի մանկավարժների զարմանքն են հարուցում:

Տեղին է նշել, որ այդ համագումարը կազմակերպել էին մանկավարժներ Սեդրակ Մանդինյանը, Առաքել Բահաթյանը, «Մշակի», «Նոր-Դարի», «Արձագանքի» խմբագիրները՝ Գ. Արծրունին, Ս. Սպանդարյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Երեւանի եւ Ղարաբաղի թեմական դպրոցների տեսուչները, Ղ. Աղայանը, Պ. Պոռշյանը եւ այլ անվանի մանկավարժներ, որոնց կարծիքով Դերբենդի Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի աշակերտուհիների՝ մայրենի լեզվից ձեռք բերած գիտելիքների մակարդակը թույլ է տալիս արդարացնելու Կ. Մելիք-Շահնագարյանի դասավանդման մեթոդը⁹:

գեներալներ Հովհ. Լազարեւը, Ա. Տեր-Ղուկասովը (ԳԱԹ, Կ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ֆ., գ. 177, թ. 18):

⁹ Անդ, գ. 177, թ. 34:

1882 թ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանը հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնով տեղափոխվում է Թիֆլիսի Հովնանյան դպրոց:

ԺԹ. դարի վերջին տասնամյակներին հայ մշակույթն ու գրականությունը, դպրոցն ու տպագրական-հրատարակչական գործն առաջընթաց էին ապրում: Թիֆլիսում Մելիք-Շահնագարյանը մոտիկից ծանոթանում է ժամանակի առաջավոր մտավորականների հետ, դրսևորում իր ստեղծագործական կարողությունները՝ մասնավորապես երգիծանքի եւ հումորի ասպարեզում:

Մելիք-Շահնագարյանին մշտապես հետաքրքրում էր, թե Ֆրանսիայի դժբախտ հայազգացիկների դպրոցում ինքը կարող է Կովկասի կամ Հայաստանի կլիմայական պայմաններին համապատասխան գիտելիքներ ստանալ: Այդ հարցերի վերաբերյալ նրան մանրամասներ է հայտնում ճեմարանական ընկեր Հմայակ Սողոմոնյանը, ով գյուղատնտեսական բարձրագույն կրթություն էր ստանում Ֆրանսիայում:

Մեկ տարի Հովնանյան դպրոցում ուսուցչություն անելուց հետո 1883 թ. հունիսի 10-ին Կ. Մելիք-Շահնագարյանն իր չորսամյա պաշտոնավարության ընթացքում խնայած միջոցներով մեկնում է Ֆրանսիա եւ ընդունվում Մոնպելիեի նշանավոր երկրագործական բարձրագույն դպրոցը՝ գյուղատնտեսական գիտելիքներ ստանալու նպատակով, «որի կարիքը ավելի անհրաժեշտ է, քան ուրիշ որեւէ շահեկան առարկայի ուսումնասիրությունը, մանավանդ որ մեզանում գյուղատնտեսությունը աչքաթող է արված եւ ամբողջ Կովկասում մինչեւ անգամ գյուղատնտեսական մի տարրական դպրոց անգամ չկա, եւ ժողովուրդը նահապետական շրջանից դուրս չի եկել»¹⁰:

Դեպի Ֆրանսիա կատարած ծովային ճանապարհորդության ընթացքում շոգենավը մեկ-երկու օրով կանգ է առնում Սեւ ծովի ափամերձ քաղաքներում՝ Սամսուն, Տրապիզոն, Կ. Պոլիս եւ այլն: Կ. Մելիք-Շահնագարյանը պտտվում է Պոլսո թաղերում, տեսնում բյուզանդական ժամանակներից մնացած պարիսպների, կայսերական պալատների, ձիարշավարանի ավերակները, ստորգետնյա ջրապահեստները, պաշտամունքային շենքերը, որոնց մեծ մասը թուրքերը վերածել էին մզկիթների: 1453 թ. թուրքերը մզկիթի էին վերածել նաեւ Անթեմիոս Տրապիզոն եւ Իսիդորոս Միլեթցու 532-537 թթ. կառուցած բյուզանդական ճարտարապետության նշանավոր հուշարձան Սոֆիայի տաճարը, որի՝ երկրաշարժից փլված արեւմտյան մասն ու գմբեթը 989-ին վերակառուցել է հայ ճարտարապետ

¹⁰ Անդ, գ. 198:

Տրդատը: Մելիք-Շահնազարյանը մտնում է «Այա Սոֆիա» հայտնի եկեղեցին, որ «տաճիկները մզկիթի էին փոխել, ներսի նկարները ներկով ծածկել, փչացրել: Ներս մտնող քրիստոնյաների կոշիկները հանել էին տալիս, որ չլինի խոզի կաշվից լինի, հարամցնի մզկիթը»¹¹:

Յուզանշական է հայ մշակութային և հանրային գործիչ Մարիամ Թումանյանի և Կ. Մելիք-Շահնազարյանի հիշողությունների ընդհանրությունը. «Հայերին խստով արգելված էր քաղաք իջնել... Ըստ հաստատված կանոնների՝ «Այա Սոֆիա» մտնողը պետք է հաներ իր ոտնամանները կամ նրանց վրայից փափուշներ հագներ... Մինչև օրս էլ չեմ մոռանում այդ հսկայական տաճարը՝ իր գեղեցիկ ճարտարապետությամբ և ներսի շատրվաններով: Ամեն տեղ թանկագին գորգեր էին փռված, որոնց վրա տեղ-տեղ չոքած էին տաճիկներ ու իրանց նամագն էին անում: Մենք բարձրացանք և վերևի մասը, որտեղ ես նկատեցի խաչերի հետքեր պատերի վրա: Թեև վրայից ներկած էր, բայց խաչերի գծագրությունները պարզ երևում էին»¹²:

Քսանվեցօրյա ծովային ճանապարհորդությունից հետո նա վերջապես ափ է իջնում Մարսելում, որտեղից մեկնում է Փարիզ: 1883 թ. սեպտեմբերից սկսվում է Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ուսումնառության շրջանը Մոնպելիեի բարձրագույն գյուղատնտեսական դպրոցում: Առաջին տարվա ուսումնական ծրագրին ծանոթ լինելով՝ գործնական պարապմունքների համար ժամանակ շահելու նպատակով նա միանգամից անցնում է գյուղատնտեսական առարկաների ուսումնասիրությանը:

1883-1885 թթ. Մելիք-Շահնազարյանն արտասահմանից նյութեր և հողվածներ է ուղարկում «Նոր-Դար» պարբերականին, որոնցում կարելուրում է գյուղատնտեսության դերը ժողովրդական տնտեսության զարգացման մեջ: Անդրկովկասում երկրագործական դպրոցների բացակայության պատճառով նա նպատակահարմար է գտնում հայ երիտասարդների ուսումնառությունը Մոնպելիեում: Հողվածները որոշակի ազդեցություն են գործում, և շուտով այդ դպրոցում նոր ուսանողներ են հայտնվում. Գանձակից՝ Ստեփանյանը, Մալյանը, Վրաստանից՝ Սուլխանովը, Արևմտյան Հայաստանից՝ Գալֆայանը, Յուսուֆյանը, Զարիֆյանը: Մինչ այդ կային եւս երկու հայ ուսանողներ՝ մեկը տաճկահայ էր, մյուսը՝ շուշեցի՝ Դավիթ Առստամյանը:

¹¹ Անդ, գ. 177, թ. 35:

¹² Մ. Թումանյան, Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, Երևան, 2003, էջ 234-236:

1884 թ. նշված երիտասարդներին իր շուրջը համախմբելով՝ Մելիք-Շահնազարյանը ստեղծում է ուսանողական ընկերություն, որը պետք է նվիրվեր հայության տնտեսական զարգացման գործին: «Նոր-Դարը» և Մարսելի «Արմենիա» թերթը սիրով հրատարակում են Կ. Մելիք-Շահնազարյանի և ընկերության անդամների՝ գյուղատնտեսական տարրեր խնդիրներին վերաբերող հոդվածները:

1884 թ. Մոնպելիեում խոլերա է բռնկվում: Մելիք-Շահնազարյանն ուսանող ընկերների հետ մի կարճ ժամանակամիջոց հանգրվանում է Շվեյցարիայում, որտեղ ուսումնասիրում է պանրագործությունը:

Ժնևում Մելիք-Շահնազարյանն այցելում է այդտեղ ապաստանած՝ Ռուսաստանի հեղափոխական խմբակի գրասենյակն ու ընթերցարանը: Նույն թվականին նա մի խումբ կովկասցիների հետ անցնում է Լոզան և ճանապարհվում Սեն Բեռնարի վանքը: Ալպյան սարերի ձյունապատ գագաթների և Սեն Բեռնարի վանականների հյուրընկալության մասին իր տպավորությունները հետագայում շարադրում է «Ճանապարհորդական հիշողություններում»¹³: 1885 թ. ֆրանսերենից փոխադրում է Վ. Սարդուի «Սև մարգարիտը»¹⁴:

1884 թ. օգոստոսի վերջերին Մելիք-Շահնազարյանը Ժնևից տեղափոխվում է Բոնն, որը մեծ հռչակ էր վայելում գինեգործության բնագավառում: Ժնևի իր հայ բարեկամներից մեկի՝ Ա. Փիրումյանի հանձնարարական նամակով ներկայանում է գինեգործ Օգյուստ Բիլլոին՝ վերջինիս գինեգործական արտադրությունում անվճար աշխատելու և գործնական գիտելիքներ ձեռք բերելու նպատակով: Որոշ ժամանակ Մելիք-Շահնազարյանը բարեխղճորեն կատարում է իրեն հանձնարարված ծանր աշխատանքը: Հայտնի գինեգործը հետաքրքրվում է նրա՝ իր արտադրությունից ստացած տպավորությամբ և Կովկասում գինու պատրաստման եղանակներով: Կոնստանդինը Դերբենդի գինեգործության մասին երեսուն էջից բաղկացած (ֆրանսերեն) տեղեկագիր է ներկայացնում Բիլլոին՝ կցելով գինու պատրաստման ընթացքը պատկերող նկարներ: Նյութին ծանոթանալուց հետո Բիլլոին Կոստանդինին ներկայացնում է իր ընտանիքի անդամներին: Կ. Մելիք-Շահնազարյանը, լինելով հանգիստ, շրջահայաց մարդ, ազնվականին վայել կեցվածքով, հավանաբար շարժում է Բիլլոի հետքերը իր անձի հանդեպ և նրա բարյացակամ վերաբերմունքը Մելիք-Շահնազարյանի նկատմամբ վերաճում է իսկական բարեկա-

¹³ «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1886, թ. 67, 68:

¹⁴ Անդ, 1885, թ. 147:

մության: Նա Կոնստանդինին ազատում է ծանր աշխատանքից, թույլ է տալիս ծանոթանալու գինիների գտման, տեսակների հատկությունները որոշելու գործընթացին, իսկ խաղողաքաղը սկսելուն պես իր ընտանիքի հետ նրան ուղարկում է Բոննի լեռնային մասում գտնվող ամառանոցը, որտեղ պատրաստվում էր խաղողի հյութը (շիրան): Մելիք-Շահնազարյանն այստեղ մոտիկից ծանոթանում է վազի մշակության եղանակներին և ամփոփելով իր ստացած տեղեկություններն ու տպավորությունները՝ հոդվածներ է տպագրում «Նոր-Դարում»:

1885 թ. Կ. Մելիք-Շահնազարյանը և՛ դասախոսություններ է լսում, և՛ Բուրգունդիայի գինեգործական շրջաններն է ուսումնասիրում: Ֆրանսիայում, բացի խաղողի վազի մշակությունից, վազի հիվանդությունների դեմ պայքարի միջոցներից և գինեգործությունից, նա ծանոթանում է սպիրտի, օղու, գարեջրի ստացման գործնական եղանակներին, արտանկարում է վազի տարբեր տեսակների տերեւներն ու ներկայացնում դրանց կազմարանությունը:

Բիլլոնի ամառանոցից վերադառնալով՝ Կոնստանդինը մեկուսանում է. ապրուստի միջոցները սպառվել էին: Դերբենդում թողած իր վաստակած գումարից ամսական երեսուն օուրին կանոնավոր չէր ստանում: Մինչ Մոնպելիե վերադառնալը՝ Բիլլոնն նրան ստիպում է ճաշել և ընթերցել իր ընտանիքի հետ: Այստեղ հյուրերն անպակաս էին և հետաքրքրվում էին Կովկասի մասին տեղեկություններով: «Իմ կյանքում այդպիսի մի բարյացակամ վերաբերմունք ես չեի տեսել ո՛չ իմ ազգականներից և ո՛չ բարեկամներից», - երախտագիտությամբ մտորում էր Կ. Մելիք-Շահնազարյանը¹⁵: Վերադառնալով Կովկաս՝ նա մինչև 1900 թվականը նամակագրական կապ է պահպանում Բիլլոնի հետ¹⁶:

1885 թ. հուլիսին ավարտելով ուսումը՝ Մելիք-Շահնազարյանը Մոնպելիեից ճանապարհվում է Կովկաս՝ կտրելով Մարսել-Մոնակո-Մոնտե Կարլո-Նիցցա-Գենուա- Միլան-Ֆլորենցիա-Վենետիկ ճանապարհը, ապա՝ Վիեննա, Կրակով, Ռուսաստան, Օդեսայից՝ Սեւ ծովի ափամերձ բոլոր քաղաքները տեսնելով, մինչև Բաթում, անցնում է Թիֆլիս, այնուհետև՝ Դերբենդ: Այսպիսով, ավարտելով ուսումնառության շրջանը՝ նա մտնում է իր կյանքի գործնական-գյուղատնտեսական բնագավառը և նույն թվականին Թիֆլիսում հրատարակում է «Ուղեցույց գործնական գինեգործության» գիրքը: Նրա կարծիքով՝ «գինեգործության արհեստը

¹⁵ ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆ., գ. 177, թ. 43:

¹⁶ Անդ, գ. 176:

որչափ արտաքուստ պարզ ու հասարակ է թվում, այնքան էլ ներքուստ այնպիսի մանրամասնություններ է ներկայացնում, որ եթե մեկն ու մեկը զանցառության տրվի, վնասում է ամբողջության»¹⁷:

Կ. Մելիք-Շահնագարյանի համոզմամբ՝ «գինին մոտիկ ապագայում կովկասյան արդյունաբերությանց մեջ առաջավոր դեր պիտի խաղա, նա լավ ապագա ունի, կմնա մեզ այժմնն իրացնելու միջոցների վերա մտածել»¹⁸:

1886 թ. փետրվարին Կ. Մելիք-Շահնագարյանը դիմում է Կովկասյան գյուղատնտեսական ընկերությանը՝ աշխատանք ստանալու խնդրանքով: Ընկերության նախագահը նրան ուղարկում է փոխարքայի օգնական Ստարասելսկու տիկնոջ մոտ՝ վերջինիս Սագուրամոյի կալվածքում (Վրաստան)՝ Մցխեթից վեց վերստ հեռավորությամբ, շերամապահության փորձ կատարելու: 1886 թ. Անդրկովկասի շերամապահության բնագավառում առաջին անգամ Կ. Մելիք-Շահնագարյանը կիրառում է իտալական (Մոնպելիեից բերված), ֆրանսիական եւ Բադդադի շերամի որդի սերմերի գործադրությունն ու մշակումը¹⁹: Մոնպելիեի 2 գրամ սերմից նա ստանում 9 ֆունտ խոշոր եւ ամենաբնույթի բոժոժ: Փորձարկման արդյունքների մասին տպագրվում է մամուլում²⁰, իսկ ավելի ուշ՝ 1890 թ., Թիֆլիսում լույս է տեսնում «Ուղեցույց գործնական շերամապահության» գիրքը: Ստարասելսկայայի կալվածքում ստացված բոժոժները փորձարկելով Ադդամում՝ Մելիք-Շահնագարյանը Ղարաբաղում դնում է շերամապահության հիմքը: 1887 թ. հոկտեմբերին այդ բոժոժները ներկայացնելով Խարկովում բացված գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին՝ նա արժանանում է բրոնզե մեդալի եւ գովասանագրի²¹:

Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ֆոնդում պահվող բազմաթիվ նամակները վկայում են, որ հասարակության տարբեր խավերի ներակայացուցիչներ հաճախ են դիմել գյուղատնտեսին՝ բույսերի խնամքի, այգիների աճեցման, ցանքերի կատարման եւ ընդհանրապես հողից բարձր բերք ստանալու «գաղտնիքների» մասին տեղեկություններ ստանալու խնդրանքով²²:

¹⁷ «Նոր-Ռար», 1886, թ. 12:

¹⁸ Անդ, թ. 35:

¹⁹ Մինչ այդ Կովկասում հայտնի էին միայն ճապոնական բոժոժները:

²⁰ «Նոր-Ռար», 1886, թ. 113:

²¹ ԳԱԹ, Կ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ֆ., գ.177, թ. 45:

²² Անդ, գ.144:

1887 թ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանն ամուսնանում է: Նրա կինը՝ Սոֆյան, կրթված ու զարգացած անձնավորություն էր՝ այն ժամանակվա հայ կանանց միջավայրում հազվադեպ միջնակարգ կրթությամբ: Ամբողջ կյանքում նա մնում է իր ամուսնու հավատարիմ ընկերն ու օգնականը՝ հաճախակի տեղափոխվելով նրա հետ շրջանից շրջան, քաղաքից քաղաք: Նրանք ունենում են վեց զավակ, որոնցից ողջ են մնում երեքը՝ Թամարան, Մարիամը, Լեոնը :

Շարունակելով իր գործնական-փորձարարական աշխատանքներն ու պրպտումները՝ Մելիք-Շահնագարյանը 1889 թ. շամպայն ստանալու նպատակով քիշմիշ խաղողից անգույն գինի է պատրաստում:

1889 թ. Ռուսական կայսրության գյուղատնտեսության նախարար Երմոլովի բարեհաճությամբ, քաղաքային վարչության օժանդակությամբ եւ Կ. Մելիք-Շահնագարյանի եռանդուն ջանքերով Դերբենդում բացվում է այգեգործական եւ գինեգործական դպրոց: Շնորհավորանքի իր խոսքում Մելիք-Շահնագարյանը կոչ է անում ժողովրդին բոլոր հնարավոր միջոցներով օժանդակել նորաբաց դպրոցին՝ այգեգործությունը եւ գինեգործությունը համարելով տեղի բնակչության եկամտի միակ աղբյուրը²³:

1891 թ. ազգականների օգնությամբ Մելիք-Շահնագարյանը գինու խանութ է բացում Բաքվում: Թեև նրա պատրաստած գինիներն ընդունվում էին Պարսկաստանի շահի պալատում եւ անդրկովկասյան քաղաքներում, բայց խանութը վնասով աշխատելու հետեւանքով փակվում է. բարձրորակ գինին մատչելի չէր շարքային գնորդներին:

1893 թ. օգոստոսին, տասը տարով պայմանագիր կնքելով Ա. եւ Ս. Գյանջյանների հետ, Մելիք-Շահնագարյանը ընտանիքով տեղափոխվում է Շաքի կայարան՝ Գյանջյանների կալվածքը: Այստեղ նա մնում է մինչեւ 1894 թ. հունիսի վերջը եւ զարկ է տալիս խաղողի վազի, բամբակի, հացաբույսերի մշակությանը:

1896 թ. սեպտեմբերին Մելիք-Շահնագարյանը, ընդունելով շուշեցի Թումանյանների առաջարկությունը, ստանձնում է Դերբենդից Պյատի-գորսկ տանող կայարանի մոտ գտնվող Մամեդ-Ղալա կալվածքի կառավարչի պաշտոնը: Կալվածքը, ի պատիվ Թումանյանի դստեր, անվանակոչում է Սիրանուշավան եւ այստեղ առաջին անգամ մտցնում է ծխախոտի եւ բամբակի մշակությունը, ինչպես նաեւ երկաթե գութանի գործածությունը: Թուրք բնակչությունը, գութանից վախեցած, ըմբոստանում է՝ ասելով, թե աստված նրան կպատժի: Երբ ցանած ցորենը առատ բերք է տա-

²³ Անդ, գ. 86, թ. 2:

լիս, նրանք ասում են, որ աստված մոռացել է պատժել: Հաջորդ տարին բերքն ավելի առատ է լինում, եւ թուրքերը երկաթե գութան ձեռք բերելու խնդրանքով դիմում են Մելիք-Շահնազարյանին:

1901 թ. Մելիք-Շահնազարյանը նշանակվում է Արամյանցի Ախթալայի եւ Լաչրաղինի (Բորչալու) կալվածքների կառավարիչ: Ռիգայից եւ Օդեսայից տնկիներ փոխադրելով՝ նա Ախթալայում տնկում է վեց դեյաատին պտղատու եւ մեկ դեյաատին խաղողի այգիներ: Այստեղ զարկ է տալիս մեղվաբուծությանը, շերամապահությանը, կաթնատնտեսությանը, սայլի ճանապարհի, ջրաղաց եւ ջրավազան է կառուցում: Լաչրաղին կալվածքում նա առաջին անգամ ներմուծում է բամբակի մշակությունը, Խրամ գետից առու է հասցնում եւ երկու գյուղերի բնակիչների համար աղբյուր շինում, որին գյուղացիք Մելիք-Շահնազարյանի պատվին «Շահնազար բուլաղի» անունն են տալիս: 1903 թ. Ալ. Մանթաշովի կալվածքում նույնպես բամբակի մշակություն է սկսում: Նույն թվականին հացի պակասության պատճառով գյուղացիների մեծ մասը սովի է մատնվում: Արամյանցի միջնորդությամբ Մելիք-Շահնազարյանը Թիֆլիսից մեկ վագոն այլուր եւ Ղարաբաղից մեկ վագոն սերմացու ցորեն է փոխադրում եւ բաժանում սովի մատնված գյուղացիներին: Արտասահմանից եւ Ռուսաստանից նա հնձող, կալտող մեքենաներ է պատվիրում, ձեռնարկում ֆրանսիական եղանակով պանրի, կարագի արտադրությունը, գործի է գցում այլուրի երկու գործարան, թուրք երեխաների համար դպրոց է բացում՝ ապահովելով աշակերտներին գրենական պիտույքներով եւ անձամբ վճարելով ուսուցչի ամսավարձը:

1903 թ. Ռիգայի գյուղատնտեսական ինստիտուտից երեք ուսանող է ժամանում Մելիք-Շահնազարյանի հետ գործնական պարապմունքներ անցկացնելու եւ ատենախոսություն պատրաստելու նպատակով: Գալիս են նաեւ Թիֆլիսի այգեգործական դպրոցի աշակերտները, որոնց համար Կ. Մելիք-Շահնազարյանը դասախոսություններ էր կարդում գյուղատնտեսական թեմաներով:

Վրա է հասնում 1905 թվականը: Ռուսաստանում ծավալված հեղափոխական շարժման արձագանքը հասնում է նաեւ Անդրկովկաս: Տարեվերջին Վրաստանում եւ ապա Հայաստանում տարածվում է կոտորածների ալիքը: Իրենց «առաջնորդների» հեղինակությունն անվերապահորեն ընդունող հետամնաց թուրք-թաթարները հեշտությամբ ենթարկվում են հարեւան հայերի վրա հարձակվելու, նրանց թալանելու կոչերին: Խաղաղ աշխատանքով զբաղված հայ բնակչությունը, անակնկալ հարձակումնե-

Offenbach M.,
Zugbrunn.

1. Die Hauptaufgabe der Verwaltung ist die Erhaltung und Förderung der öffentlichen Sicherheit und Ordnung. Dies umfasst die Bekämpfung von Straftaten, die Aufrechterhaltung des öffentlichen Friedens und die Sicherstellung der öffentlichen Sicherheit.

[illegible]

Նկ. 2. Կ. Մելիք-Շահնագարյան, 1901 թ
(ԳԱԹ, Կ.Մելիք-Շահնագարյանի ֆ., գ. 177)

րի առաջին օրերին անպատրաստ լինելով, բավականին զոհեր է տալիս: Այնուհետև հայերը կազմակերպված դիմադրության շնորհիվ զգալի կորուստներ են պատճառում նախահարձակ ամբոխին:

Մի քանի օր անց Մելիք-Շահնազարյանն ու Ախթալայի կալվածքի կառավարիչը, մի խումբ կազակների ուղեկցությամբ վերադառնալով Լաչբադին, տեսնում են շինություններն ավերված, գույքը, անասունները, ցորենի ու գարու պահեստները թալանված:

Ստեղծված իրավիճակում Մելիք-Շահնազարյանը ստիպված է լինում թողնել Լաչբադինը:

1905 թ. հայ-թուրքական զինված ընդհարումների հետևանքով ավերված տնտեսությունների ճակատագրով խորապես մտահոգված՝ Կ. Մելիք-Շահնազարյանը նամակով դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցուն (Խրիմյան Հայրիկ): Նամակում ժողովրդի տնտեսական ծանր վիճակը Մելիք-Շահնազարյանը բացատրում է գյուղատնտեսությունը հետամնաց մեթոդներով վարելու հանգամանքով եւ պատրաստականություն է հայտնում ընդհարումներից վնասված Էջմիածնի կալվածքը ուժերի ներածին չափ կարգի բերելու եւ ագարակ-դպրոցի վերածելու. «Էջմիածինը իբրեւ հայության սիրտ, իբրեւ հայոց լուսավորության կենտրոն նախաձեռնող պիտի հանդիսանա եւ առայժմ եթե անկարող է առանձին գյուղատնտեսության դասընթաց բանալու, գոնե դյուրություն պիտի տա ճեմարանի սաներին, գյուղական ուսուցիչներին ու Էջմիածին հաճախող ուխտավորներին՝ գործնականապես ծանոթանալու գյուղատնտեսության այն ճյուղերի հետ, որոնք առաջնակարգ տեղ են բռնում մեր Կովկասում եւ մեր գյուղական տարրի ապագան ապահովելու միակ փրկարար միջոցն են կազմում:

Նվաստիս կարծիքով, Էջմիածինը իր ձեռքի տակ ունենալով խաղողի այգիներ, հացաբույսերի, բամբակի ու ձիթատու բույսերի վարելահողեր, տավար ու թթենիներ, առանց մեծ ծախսոց կարող է բարեկարգ վիճակի մեջ դնել այդ ամեն ճյուղերը, մի կողմից վանքի պետքերին զոհացում տալով, մյուս կողմից գիտության ու փորձերի վրա հիմնված մի ագարակ՝ իբրեւ վարժոց ծառայեցնելով ճեմարանի սանաց, գյուղական ուսուցիչներին եւ հետքերվող հասարակության»²⁴:

1906 թ. հունվարի սկզբին Կ. Մելիք-Շահնազարյանն այցելում է Թիֆլիսում գտնվող Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին: Վեհա-

²⁴ Անդ, գ. 107, թ. 1-2:

փառը առաջարկում է անմիջապես գնալ Էջմիածին. «Հայ, ատ դուրս ես, դե գնա անկողինդ առ, գնա Էջմիածին, քո տեղը հոն է»²⁵:

Այսպիսով՝ 1906 թ. հունվարին, Խրիմյան Հայրիկի հրավերով եւ Սինոդի հետ կնքած հինգ տարվա պայմանագրով, Մելիք-Շահնազարյանը վանքապատկան կալվածքների կառավարչի պաշտոնով տեղափոխվում է Էջմիածին:

Վեհափառի պատվերով Մելիք-Շահնազարյանը կազմում է «Տեղեկագիր Ս. Էջմիածնի գյուղատնտեսական բաժնի»²⁶, որտեղ ներկայացնում է 1906 թվականից իր խնամքին հանձնված Էջմիածնի ընդարձակ կալվածքների, այգիների եւ ագարակի մասին իր դիտողությունները եւ բարեկարգման ուղիները: Առաջին հերթին նա բարձրացնում է Արագածից, Խաթունարխից, Այդր լճից ջուր հասցնելու եւ վանքապատկան հողերի ոռոգման հարցը: Կ. Մելիք-Շահնազարյանը մեծ տեղ է տալիս առուների մաքրմանն ու կանոնավորմանը, անտառի վերականգնմանն ու չափավոր օգտագործմանը, խաղողի վազի եւ բամբակի կենտրոնացված մշակությանը, հողի պարարտացմանն ու խնամքին, գյուղատնտեսական նորագույն գործիքների եւ այլ անհրաժեշտ պարագաների ձեռքբերմանը: Վանքի տնտեսությունը գտնվում էր բարձիթողի վիճակում, գույքը, շինությունները կարոտ էին բարեկարգման: Անուշադրության էին մատնված աշխատողների կենցաղային տարրական պայմանները, իսպառ բացակայում էր հաշվառումը, տնտեսությունը աշխատում էր վնասով:

Տնտեսության մեջ կարգ ու կանոն մտցնելու եւ արդյունքները ճիշտ հաշվարկելու նպատակով Մելիք-Շահնազարյանը վճար է նշանակում միաբանության համար օգտագործվող մթերքների դիմաց, ինչի պատճառով լարվում են հարաբերությունները նրա եւ Սինոդի անդամների միջեւ: Դժգոհություն է առաջացնում նրա կողմից այգիների վերահսկողության սահմանում, որովհետեւ Սինոդի անդամները գրկվում են կիսագնով հողերը իրենց բարեկամներին կապալով տալու հնարավորությունից: Պակաս դեր չի խաղում նաեւ հնձող, կալսող մեքենաների մուտքը ագարակ, որը բացառում է ցորենի յուրացման հնարավորությունը²⁷:

1908 թ. «Ռուսահայերի գյուղատնտեսության վիճակը եւ գյուղատնտեսական դպրոցների կարիքը» գրքույկում Մելիք-Շահնազարյանը շարադրում է իր տեսակետն այն մասին, թե ով պետք է հարթի ժողովրդի՝

²⁵ Անդ, գ. 177, թ. 70:

²⁶ Կ. Մելիք-Շահնազարյան, Տեղեկագիր Ս. Էջմիածնի գյուղատնտեսական բաժնի, Վաղարշապատ, 1908:

²⁷ Անդ, էջ 27:

դեպի տնտեսական բարգավաճում տանող ճանապարհը: Պատասխանը միանշանակ է՝ գյուղատնտեսական դպրոցը. «Մեր Կովկասը, որ իր հողային եւ կլիմայական պայմանների շնորհիվ ուրիշների նախանձն է շարժում եւ ախորժակը գրգռում, իր հարագատ գավակների համար խորթ մոր դեր է կատարում եւ շատերը փախուստ են տալիս նրանից. ժամանակն է վերջապես աշխատել գյուղատնտեսական տարրական գիտելիքներն ընդհանրացնել մեր ժողովրդի մեջ, ժամանակն է, որ գյուղական տարրական դպրոցները լոկ գրել կարդալ չսովորեցնեն գյուղացի երեխային, այլ գիրք ու գրչի հետ՝ բահ ու բրիչ, մանգաղ ու գերանդի, արոր ու գութան բանեցնելը, ծանոթացնեն նրան շերամապահության, մեղվապահության, այգեգործության եւ մյուս ճյուղերի հետ»²⁸:

Դպրոցի դերի բարձրացումը, մասնագիտական կողմնորոշումը կենսական հարց է դառնում մեր ժողովրդի համար, բայց ցարական կառավարության հակահայկական գործողությունները թունավորում են Մկրտիչ Խրիմյանի կյանքի վերջին տարիները: Փակվում են ազգային դպրոցները, բռնագրավվում է Հայ Եկեղեցու գույքը: Վեհափառը հերոսաբար մաքառում էր հակահայկական ձեռնարկումների դեմ: Հասարակական-քաղաքական ծանր պայմաններում 1907 թ. նա վախճանվում է:

Ստեղծված անբարենպաստ պայմաններում Մելիք-Շահնազարյանն առաջարկում է գործելու առավել արդյունավետ մեթոդներ. գյուղատնտեսական ուսուցչանոց, շրջիկ-գյուղատնտես ուսուցիչներ, գյուղատնտեսական մասնագիտական դասընթացներ, օրինակելի ազարակներ, փորձնական դաշտեր ու կայաններ, գյուղատնտեսական թերթեր ու հրատարակություններ, ցուցահանդեսներ: Ահա գործելու մի ամբողջ ասպարեզ, որ մեզանում ուշադրության չի արժանացել, եւ դրանց բացակայության պատճառով անջրպետ է բացվել մեր եւ արեւմտյան ազգերի գյուղատնտեսության միջեւ:

Մինչ Կ. Մելիք-Շահնազարյանն Էջմիածնում տնտեսությունն արմատապես բարեփոխելու ծրագիր է մշակում, մթնոլորտը շիկանում է այն աստիճան, որ Սինդիի որոշ անդամներ անվտանգություն են հայտնում կալվածքների կառավարչի նկատմամբ, նրա գործունեությունը համարում անարդյունավետ՝ գերադասելով տնտեսությունը վարելու իրենց եղանակը:

²⁸ Կ. Մելիք-Շահնազարյան, Ռուսահայերի գյուղատնտեսության վիճակը եւ գյուղատնտեսական դպրոցների կարիքը, Վաղարշապատ, 1908, էջ 13:

Կ. Մելիք-Շահնագարյանը գրավոր բողոքում է Սինոդին, որ առանց հիմնավոր փաստերի՝ իր տնտեսական գործունեությունը անշահավետ է համարվում:

Կ. Մելիք-Շահնագարյանի պաշտոնանկության թեման երկար ժամանակ շահարկվում է Մատթեոս վարդապետի կողմից²⁹: Ի պատասխան Մատթեոս վարդապետի վարկաբեկիչ հրապարակման՝ Մելիք-Շահնագարյանն իր վրդովմունքն է հայտնում մամուլում: Նա վարդապետից բացատրություն է պահանջում Սինոդին ներկայացրած իր փաստարկներն անհետևանք թողնելու և մինչև նորընտիր Կաթողիկոսի³⁰ ժամանումը տվյալ հարցն ամեն գնով փակելու առթիվ:

Անտարակույս, այս ամենին քաջատեղյակ էր Վրթանես Փափագյանը, երբ իր «Պատմություն հայոց գրականության» աշխատության մեջ, արժեւորելով Տմբլաչի Խաչանի գրական, մանկավարժական և գյուղատնտեսական գործունեությունը, հարկ է համարում նշել. «Ուղղամիտ ու զգայուն գրողը երկար չկարողացավ դիմանալ վանական գծում դավերին. տեսնելով բոլոր իր ջանքերի ապարդյունությունը՝ հեռացավ»³¹:

Նման ծայրաստիճան լարված մթնոլորտում, սակայն, Կ. Մելիք-Շահնագարյանը կարողանում է ստեղծագործել: 1907-1908 թթ. մամուլի տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ Էջմիածնում նա թարգմանել և տպագրության է պատրաստել Չայկովսկու «Մաքառողներ», Վերբիցկու «Պատրանք» կատակերգությունները և գերմանացի մեծ բանաստեղծ Գյոթեի «Ռայնեքե Աղվես» պոեմը:

1909 թ. Մելիք-Շահնագարյանը ստանձնում է Դ. Ավան-Յուզբաշյանին պատկանող Թարթառի և Լենքորանի կալվածքների կառավարչի պաշտոնը, իսկ 1910-1917 թթ. Կ. Մելիք-Շահնագարյանը Պ. Ղուկասովի կալվածքի կառավարիչն էր Ղուսարչայում, ուր առաջին անգամ մտցնում է բամբակի և ծխախոտի մշակությունը, գյուղատնտեսական մեքենաների ու գործիքների գործածությունը: Միաժամանակ շարունակում է մամուլում հրատարակել ոչ միայն տեսական-մասնագիտական հոդվածներ ու թարգմանություններ, այլև ֆելիետոններ ու թարգմանություններ: Նրա թղթակցություններին ընթերցողը սպասում էր անհամբերությամբ:

1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջման լուրն Անդրկովկասում միանշանակ չի ընդունվում: Առաջացած անիշխանության պայմաններում սան-

²⁹ «Սուրհանդակ», օրաթերթ, Թիֆլիս, 1911, թ. 259:

³⁰ Նկատի ունի Մկրտիչ Խրիմյանին հաջորդած Գեորգ Ե. Տիֆլիսցի Սուրենյանց (1847-1930) Կաթողիկոսին:

³¹ Վ. Փափագյան, Պատմություն հայոց գրականության, Թիֆլիս, 1911, էջ 623:

ձագերծված թուրք ազգայնական տարրերը դարձյալ կոտորածների նոր օջախներ են ստեղծում: Այս իրավիճակում Կ. Մելիք-Շահնազարյանն ու իր ընտանիքը հայտնվում են ծանր կացության մեջ:

1918 թ. Մելիք-Շահնազարյանը նշանակվում է Բաքվի եւ Շրջանի գյուղատնտես: Հողագործության ժողովրդական կոմիսարիատում հաճախակի ժողովներ էին տեղի ունենում գյուղատնտեսներ Բաշինջաղյանի, Տեր-Ստեփանյանի նախաձեռնությամբ, ծրագրեր էին կազմվում Մուղանի դաշտավայրի տնտեսությունը բարեկարգելու, բամբակագործությունը կանոնավոր հիմքերի վրա դնելու ուղղությամբ: Այդ ժողովներին մասնակցում էր նաեւ Կովկասյան գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ստ. Շահումյանը:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրքական զորքերը ազգայնամոլ խաժամուժի ուղեկցությամբ գրավում են Բաքուն: Այդ ներխուժումից երեք ժամ առաջ Կ. Մելիք-Շահնազարյանը հագիվ է կարողանում իր գավակներին փրկել Բաքվի հայտնի ջարդերից. «Ծովափին իրարանցում էր, շոգենավում տեղ չկար, թոհուրոհի մեջ միմյանց հրելով՝ ձգում էին ծովը: Հարյուրավոր գնդացիներ կրակ էին թափում քաղաքի վրա», - հիշում էր նա³²: Կորցնելով իր ողջ ունեցվածքը՝ դժվարությամբ շոգենավ է խցկվում մի մարդ, ով 1885-ից սկսած իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրել էր Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ անդադրում շրջելով երկրամասի մի ծայրից մյուսը, մտահոգված նրանց բարեկեցության, տնտեսական ու մտավոր զարգացման խնդիրներով: «Միակ բանը, որ հիշում ենք, - ասում էր նրա դուստրը՝ Թամարա Մելիք-Շահնազարյանը, - մի ճամպրուկ էր՝ հորս ձեռագրերով, որոնք նա հրաշքով անցկացրեց հրդեհի միջով, Կասպից ծովի վրայով եւ մեզ՝ երեխաներիս հետ միասին կարողացավ փրկել»³³:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներն Կ. Մելիք-Շահնազարյանը Երեւանում էր: 1919 թ. սեպտեմբերին նշանակվելով Երեւանի գավառի գյուղատնտես՝ ուսումնասիրում է տեղական հողային եւ կլիմայական պայմանները՝ պարզելու, թե որ շրջանում գյուղատնտեսության որ ճյուղերի զարգացմանը պետք է առավելություն տալ: 1920 թ. նա գյուղատնտեսական լայն գործունեություն է ծավալում Բաշ-Գյառնիում (Գառնի), Կոտայքում, Վեդիում եւ այլուր: 1921 թ. խաղողի վազի եւ պտղատու ծառերի այգիներ է գցում Ախթալայում: 1922 թ. Չարբախում, իսկ 1924-ին Կոտայքում եւ Չազի տնտեսությունում առաջին անգամ մտցնում է ծխա-

³² ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆ., գ. 177, թ. 84:

³³ «Հայրենիքի ձայն», շաբաթաթերթ, Երեւան, 1990, թ. 40:

խոտի մշակությունն ու շերամապահության փորձ է կատարում: Նա նշանակալից ավանդ է ներդնում հանրապետության գյուղատնտեսության զարգացման բնագավառում: Այդ տարիներին Կ. Մելիք-Շահնազարյանը հաճախ է հանդես գալիս «Մաճկալ», «Գյուղատնտես», «Գյուղատնտեսական կյանք» եւ այլ պարբերականներում:

1885-ից սկսած նրան հանգիստ չի տալիս գյուղատնտեսական դպրոց բացելու գաղափարը: Թե՛ Էջմիածնում, թե՛ Լաչաղիւում, թե՛ Բաշ-Գյառնիւում նա մեծ ջանքեր է գործադրում իր նպատակին հասնելու համար: Ամեն անգամ այս կամ այն կալվածքի կառավարումը ստանձնելիս, այդպիսի դպրոց հիմնելու նպատակով, փորձում է տարածք ու շինանյութ հայթայթել, դիմում է համապատասխան կազմակերպություններին ու ազդեցիկ մարդկանց, բայց, ցավոք, նվիրական ցանկությունը չի իրականանում³⁴:

Ժամանակին մամուլը մեծ գովեստով է խոսել Կ. Մելիք-Շահնազարյանի մասին: Առանձին պարբերականներ նրա 50-ամյա գրական-հասարակական եւ 40-ամյա գյուղատնտեսական գործունեության առթիվ իրավացիորեն նշել են, որ նա ժամանակի աչքի ընկնող գրողներից ու ֆելիետոնիստներից է, գիտնական-գյուղատնտես, ով իր եռանդն ու ընդունակություններն անմնացորդ նվիրել է մայր ժողովրդին: Գյուղատնտեսության վերաբերյալ առաջին անգամ հայերեն գիրքը գրվել է Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի կողմից³⁵: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր կոմիտեի 1924 թ. դեկտեմբերի 17-ի որոշմամբ Կ. Մելիք-Շահնազարյանին շնորհվել է Հայաստանի վաստակավոր գյուղատնտեսի կոչում³⁶: Նույն թվականին, ի պատիվ նրա գիտական-հանրային գործունեության հոբելյանի, Երևանի գյուղատնտեսական ինստիտուտում սահմանվել է նրա անվան ուսանողական երկու կրթաթոշակ:

1924 թ. դեկտեմբերի 4-ին Մելիք-Շահնազարյանին ուղղված շնորհավորական նամակում մասնագիտությամբ գյուղատնտես, հայ նշանավոր գրող Ակսել Բակունցը նշում է. «Գյուղացոց մեջ անմիջական աշխատանք տանելու ընթացքում է ավելի շատ զգացվում, թե որքան հալալ ու արդյունավետ գործ է գյուղատնտեսական աշխատանքը: Այդ կերպ՝ Ձեր բազմամյա գյուղատնտեսական գործունեությունը ստանում է անկեղծ հար-

³⁴ Կ. Մելիք-Շահնազարյան, Ռուսահայերի գյուղատնտեսության վիճակը եւ գյուղատնտեսական դպրոցների կարիքը, էջ 2:

³⁵ «Կարմիր ուշապար», գյուղացիական թերթ, Գորիս, 1924, դեկտեմբերի 3:

³⁶ ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆ., գ. 235:

գանք նրանց կողմից, որոնք այսօր էլ մեր մութ գյուղերում նոր խոսք են ասում, նոր ձեռն ուսուցում: Հեռավոր Զանգեզուրից ընդունեք մեր անկեղծ շնորհավորանքը...»³⁷: Հայտնի է, որ Բակունցը՝ իբրեւ գյուղատնտես, ակնածանքով է վերաբերվել Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ժառանգությանը եւ գրախոսել է վերջինիս հրատարակած երկու գրքույկները՝ «Ծխախոտի մշակությունն»³⁸ ու «Կտավատը եւ կանեփը»³⁹:

Մամուլն այդ հորելյանը համարում է հազվադեպ երևույթ, քանի որ Կ. Մելիք-Շահնազարյանը կես դար անշահախնդիր գործել է գյուղում, գավառում՝ իր սիրելի գյուղացու սրտին ու մտքին մոտիկ⁴⁰:

1937 թ. հունվարի 7-ին Երևանում տեղի է ունենում ուժեղ երկրաշարժ: Զմռան այդ ցրտաշունչ գիշերը դուրսը մնալով՝ Մելիք-Շահնազարյանի առողջական վիճակը վատանում է: Նույն թվականի հուլիսի 10-ին նա Երևանում վախճանվում է:

Կ. Մելիք-Շահնազարյանը, լինելով Արեւելյան Հայաստանում գիտական պատրաստությամբ գործող գյուղատնտեսների առաջին սերնդից, այդ ասպարեզում իր աշխատանքը տարել է երկու ուղղությամբ. մի կողմից՝ երկար տարիների ընթացքում շրջել, ուսումնասիրել է Անդրկովկասի գրեթե բոլոր շրջանները՝ հատկապես գինեգործական եւ այգեգործական կենտրոնները, եւ այդ ճյուղերի մեջ նորագույն եղանակների արմատավորման առաջին ուսուցիչն է հանդիսացել, մյուս կողմից՝ նա իր գիտելիքները լայն շրջաններին մատչելի դարձնելու նպատակով քառասուն տարիների ընթացքում մեկը մյուսի ետեւից լույս է ընծայել մի շարք տեսական-մասնագիտական աշխատություններ, որոնց թվում՝ «Ուղեցույց գործնական գինեգործության» (1885 թ.), «Բուսական աշխարհից. մշակված եւ անմշակ ծառի կյանքը, տարրական այգեգործություն» (1886 թ.), «Ծխախոտը եւ իր վնասները» (1888 թ.), «Ոգելից ըմպելիքների վնասակարությունը» (1889 թ.), «Վազի մշակությունը» (1902 թ.), «Ծխախոտի մշակությունը» (1925 թ.), «Գործնական ձեռնարկ արելի տակ պտուղներ չորացնելու» (1929 թ.), «Ինչպես ոչնչացնել մրիկը» (1930 թ.), «Ինչպես

³⁷ Ա. Բակունց, Երկեր, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 372:

³⁸ Տպագրվել է «Գյուղատնտեսական կյանք» ամսագրի 1925, թ. 6, հունիս, էջ 63, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Բակունցի երկերի Դ. հատորում արտատպվել է նույն ամսագրից:

³⁹ Տպագրվել է «Գյուղատնտեսական կյանք», 1926, թ. 24, ապրիլ, էջ 48-49, «Գրախոսական» բաժնում, Ա. Բ. ստորագրությամբ: Արտատպվել է նույն ամսագրից:

⁴⁰ «Մեճկալ», գյուղացիական թերթ, Երևան, 1924, թ. 161:

պետք է հավաքել դեղաբույսերը» (հեղինակակից Վ. Պ. Կալաշնիկով, 1939 թ.) եւ այլն:

1965 թ. հունիսին Մելիք-Շահնազարյանի ժառանգները՝ որդին՝ զինվորական ծառայության գնդապետ, վաստակավոր բժիշկ Լեոնը, Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահության անդամ, վաստակավոր ուսուցչուհի Մարիամը եւ Սպենդիարյանի անվան օպերայի եւ բալետի թատրոնի մեներգչուհի (մեցցո սոպրանո), Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Թամարա Մելիք-Շահնազարյանները իրենց հոր թողած գրական ժառանգությունը սիրահոժար հանձնել են Ե. Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարան:

Տմբլաչի Խաչանի սոցիալ-քաղաքական երգիծանքը. («Զոռնա-Տմբլաչ» Ա., Բ. ժողովածուները). ԺԹ. դարի 50-60-ական թվականներից սկսած՝ հայ հանրային միտքը հետաքրքրվում է ժողովրդի ոչ նյութական մշակութային ժառանգությամբ, նոր թափ են առնում ժողովրդական բանահյուսության նմուշների ինչպես հայտնաբերման ու գրառման, այնպես էլ հրատարակման եւ ուսումնասիրման աշխատանքները: Երիտասարդ բանահավաք-հրատարակիչ Տիգրան Նավասարդյանը այդ մտահոգությամբ ԺԹ. դարի 80-90-ական թվականներին հայկական մամուլում հանդես է գալիս հատուկ կոչ-դիմումով՝ ուղղված հայ հասարակությանը⁴¹:

Տ. Նավասարդյանին արձագանքում են շատերը, այդ թվում՝ նաեւ Արցախի բանահյուսության հավաքման ու հրատարակման գործի նախանձախնդիր Մակար Բարխուդարյանը⁴², ում խորհրդով Տմբլաչի Խաչանը, պատմաագագրական շրջանում աշխուժություն առաջացնելու եւ բանահյուսության հավաքման գործին նպաստելու նպատակով ժողովրդական կենդանի բառուրանով համեմված իր մանրապատումներով հաճախակի է հանդես գալիս ժամանակի հայկական մամուլում: Բնիկ շուշեցի լինելով՝ նա քաջածանոթ էր երկրամասի հայոց կյանքին ու կենցաղին, նիստուկացին, ժողովրդական խոսքին:

Կ. Մելիք-Շահնազարյանը գրադվել է նաեւ բանահավաքչական գործունեությամբ: Դատելով նրա անձնական ֆոնդում պահպանված ձեռագրերից՝ վերջինիս ժողովրդագիտական ժառանգությունը բազմաժանր ու բազմաբնույթ է. հեքիաթներ, գրույցներ, անեծք-օրհնանքներ, առածներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, բարբառային բառերի բացատրական բառարան, ժողովրդական բժշկության վերաբերյալ նյութեր եւ այլն: Նրա

⁴¹ «Մշակ», 1882, թ. 4, 222, 1883, թ. 79, 1884, թ. 10, 1890, թ. 109:

⁴² Գ.ԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆ., գ.116:

կողմից գրի առնված նյութերի մեծ մասն անտիպ է⁴³, մասամբ տպագրվել են առավելապես առանձին ժանրային համահավաք ժողովածուներում⁴⁴:

Տիգրան Նավասարդյանի ջանքերով 1882 թ. Շուշիում հրատարակվում է Կ. Մելիք-Շահնագարյանի՝ Ղարաբաղի բարբառով գրված «Լըլըցե կնանոց պընը-փեշակը» գրքույկը, որտեղ Տմբլաչի Խաչանի ընտանեկան-կենցաղային ֆելիետոնները երգիծանքի ներգործող ուժով համակողմանիորեն ընդգծում են կյանքի լուսավոր ու սովերոտ կողմերը՝ պայքար ծավալելով հանրային կյանքում կանանց դերը ակտիվացնելու և նրանց նյութական մոլորություններից ձերբազատելու համար: Օժտված լինելով երգիծելու բացառիկ ձիրքով՝ Տմբլաչի Խաչանը պատկերում է դարավերջի գավառական քաղաքի անցուդարձը՝ սպանիչ ծաղրի ենթարկելով վերնախավի «ղամանների պընըփեշակը», սպառողական հոգեբանությունը:

Տմբլաչի Խաչանը Կ. Մելիք-Շահնագարյանի խոսափող-հերոսն է, ով ֆելիետոններում ներկայանում է կամային ու վճռական հայացքով, կտրուկ ու անմշակ շարժումներով՝ խստապարզ արտաքինի տակ պարփակելով բացառիկ քնքուշ ու տառապող հոգի, անկաշկանդ միտք: Խաչանը ունի մականուն՝ Տմբլաչի, որը նախ նրա զբաղմունքն է մատնանշում և ապա՝ բանահյուսական բնավորությունը: Ժամանակին «Տմբլաչի Խաչան» մակդիրն արդեն իսկ խոսում էր այն կրողի՝ երգիծելու բացառիկ շնորհքով օժտվածության մասին: Խաչանը սիրված անուն էր, և երկրպագուները անհամբերությամբ էին սպասում նրա ֆելիետոններին: Այդ են վկայում հին շուշեցիների ու երեսնացիների հուշերը, բազում նյութեր ու նամակներ⁴⁵:

Պակաս ուշագրավ չէ Գր. Տեր-Հովհաննիսյանի (Մուրացան) 1893 թ. հոկտեմբերի 18-ի թվակիր նամակը, որտեղ նա, իրեն համարելով Կ. Մելիք-Շահնագարյանի բախտով, վիճակով և առողջությամբ հետաքրքրվողներից մեկը (նրանց մտերմությունը ծայր էր առել դեռևս Շուշիի թեմական դպրոցից), «Նոր-Դարի» տասնամյակը տոնելու նպատակով խնդրում է

⁴³ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԻԲԱ), FF II 2904-3175, ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ֆոնդ, գ. 70, 96:

⁴⁴ «Ղարաբաղի բարբերեն», «Հանդես ամսօրեայ» (այսուհետ՝ ՀԱ), 1928, էջ 552 - 559, ՀԱ, 1928, էջ 475-478, Հանելուկներ Ղարաբաղի լեզվով, ՀԱ, 1930, էջ 596 - 601, Առակներ Ղարաբաղի բարբառով, ՀԱ, 1930, էջ 359 - 362, ՀԱ, 1931, էջ 246 - 252, Նյութեր Ղարաբաղի ազգագրության համար, ՀԱ, 1932, էջ 331 - 338, **Ա. Ղանալանյան**, Առածանի, Երևան, 1960, **Ս. Հարությունյան**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երևան, 1973:

⁴⁵ ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ֆ., գ. 151:

Կ. Մելիք-Շահնագարյանին ֆելիետոններով, մասնագիտական արժեքավոր հոդվածներով հաճախակի հանդես գալ թերթի էջերում⁴⁶:

Տմբլաչի Խաչանը առաջնորդվում է հասկանալիության սկզբունքով: Նա իր մտքերը արտահայտում է բարբառով, հասարակության լայն խավերին մատչելի պատկերավորման միջոցներով, շարադրանքի որոշակի ձևերով: Խաչանը գուսան է, գուոնաչի, տմբլաչի, մուոնետիկ, ազդարար: Ուրեմն՝ գուոնան ու տմբլան Խաչանի ստեղծագործության պատկերավորման հիմնական միջոցներն են: Այդ գործիքները, որոնցով հայտարարվել է ռազմակոչ եւ ազդարարվել հաղթանակ, Խաչանի երեւակայության մեջ ծառայում են եղելության, լրատվության տարածմանը:

1889 թ. հունվարի 28-ի թվակիր նամակում Լեոն նկատում է, որ Խաչանի աշխարհը Շուշին է՝ իր հոչակավոր «Թոփխանա» հրապարակով, որը հայկական թաղի կենտրոնում էր գտնվում⁴⁷:

Յուրաքանչյուր համայնք, գյուղ կամ քաղաք ցայսօր նախագծվում է կլորավուն, կենտրոն-հրապարակ սկզբունքով⁴⁸, իբրեւ հասարակական հնչելություն ունեցող հարցերի քննարկման ու որոշումների կայացման վայր:

«Թոփխանան» անփոխարինելի հավաքատեղի էր շուշեցիների համար⁴⁹:

Տարբեր խավերի մարդկանց ձգում էր «Թոփխանան» հատկապես այն պատճառով, որ այս հրապարակում Շուշիի իրական կյանքը ներկայանում էր որպես բաց համակարգ, որտեղ կատարվում էր եղելության, լրատվության փոխանցում: Շուշիի կյանքը հրապարակային քննարկման էր ենթարկվում «Թոփխանայի» շրջանակներում, որտեղ հարգվում էր դիպուկ խոսքը, հումորը, երգիծանքը, եւ հաջող սրախոսությունն արդեն իսկ պատռում էր նեղ-թոնրատնային մտածողության սահմաններն ու տեղական շրջանակները, բերնեբերան շրջում Արցախում: Հենց «Թոփխանայից» էլ ծայր է առնում մեկընդմիջտ հաստատագրված բնագրեր չճանաչող ժողովրդական բանահյուսությունը:

Կ. Մելիք-Շահնագարյանին ճանաչում է բերում 1900-1901 թթ. Բաքվում լույս տեսած երգիծական ֆելիետոնների «Զուոնա-Տմբլա»՝ երեք

⁴⁶ Անդ, գ. 155:

⁴⁷ Անդ, գ. 119, թ. 1-2:

⁴⁸ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, 1942, էջ 88:

⁴⁹ Ե. Լալայան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 26:

գրքից բաղկացած ժողովածուն, որը լրացվում է վերահրատարակվում է 1907-1908 թթ. Վաղարշապատում՝ գիրք Ա. (234 էջ) և գիրք Բ. (268 էջ)⁵⁰:

«Ուսումնասիրություններ հայկական բարբառախոսության» աշխատության մեջ⁵¹ ականավոր գիտնական Հր. Աճառյանը Ղարաբաղի բարբառով գրված աշխատությունների շարքում կարեւորում է Տմբլաչի Խաչանի «Լըլըցե կնանոց պընը-փեշակը» (Շուշի, 1882 թ.) և «Շուշուա դալին խերն ու շառը» (Թիֆլիս, 1887 թ.):

Ուշագրավ են Տմբլաչի Խաչանին ուղղված՝ Մ. Բարխուդարյանի 1886 թ. նոյեմբերի 2-ի թվակիր նամակի հետևյալ տողերը. «Տմբլաչի Խաչանը» պատճառում է քաղաքումս հուզմունք, գվարճաբանություն, խթան, գայրույթ և քսիսոց: Ապրեք դուք»⁵²:

Շուշիում թատերասերները երբեմն ներկայացումներ էին կազմակերպում, ուր միայն տղամարդիկ կարող էին հաճախել: Վերնախավի որոշ կանայք՝ «ղամաները», իրենց «լուսավորված» էին համարում և իրավունք էին վերապահում գնալ թատրոն: Ըստ Պետրոս Զաքարյանի «Շուշի» հուշապատման՝ «1880-ական թվականների սկզբին ավելի համարձակ օրիորդները մասնակցում էին թատերասերների ներկայացումներին, թեև երկար ժամանակ այդպիսիների բարոյականությունը հարցական նշանի տակ էր մնում. այդպիսիները՝ իբրև պատիժ, երկար սպասում էին փեսացուների»⁵³: Իսկ 1882 թ., երբ Պ. Աղամյանը Շուշի եկավ հյուրախաղերի՝ թատրոնն արդեն լի էր կանանց հասարակությամբ...

Գավառական քաղաքի այս մանրամասներն իրենց արտահայտությունն են գտել Տմբլաչի Խաչանի ֆելիետոններում, որտեղ շուշեցի Մարյան բաջին «Օթելլոն» դիտելուց հետո հարեւանուիտու հետ կիսում է իր տպավորությունները. պարզվում է, որ ներկայացման ընթացքում Մարյան բաջին թատրոնից գլխապատառ փախուստի է դիմել, որպեսզի ուսուցիկանությունը հանկարծ իրեն չկանչի վկայություն տալու՝ բեմում տեղի ունեցած մարդասպանության մասին:

« - Մարյան բաջ, ասում ըն երեգ տու էլ ըս քեցալ թյատր, Օթելլան տըսնալի, դո՞րթա:

⁵⁰ Տմբլաչի Խաչան (Մելիք-Շահնազարյան Կ.), Զուռնա-Տմբլա, Վաղարշապատ, գ. Ա., 1907, գ. Բ, 1908: Մեջբերումներն ըստ այս հրատարակությունների:

⁵¹ Հր. Աճառյան, Ուսումնասիրություններ հայկական բարբառախոսության (Գ. Քննություն Ղարաբաղի բարբառին), Վաղարշապատ, 1899, էջ ա, բ:

⁵² ԳԱԹ, Կ. Կ. Մելիք-Շահնազարյանի ֆ., գ. 116:

⁵³ «Գրական թերթ», շաբաթաթերթ, Երևան, 1989, թ. 49:

- Վեչ պիտի քեցած, արուորս վեր եկավ, բա քանդվի ծեր թյատրն էլ, կլուրն էլ, ցիրկն էլ, ախճի մին սյուրու հայասրգեր նի ըն մանըմ ութըդ-նեն տյուս կյամ, տղըմարթոց նհետ էնքան խավխին ըռաջին սիլի-բիլի անըմ, պոռոտի անըմ, չոքըմ, պցրանըմ, կլվըկոլ անըմ - «տու ինձ կսիրին Օթելլա»: «Հա, կսիրին, խե չըմ սիրել»: Սիրողն էլ հու՞ ա, մին կիշը կիրող արաբստանցի, բա տու իմ ցավս քաղիս, տու իր մնացալ ըրամակ ընգնիս: Ախրը վերջը սերը երկուսին կլոխն էլ կերավ, արաբստանցին գիղըմ չըմ հինչու մհար խանչալը կոխից սիրեկանին սերտը, սյաքիթ ըրավ, ուրան վեզն էլ տնակով դիշ-դիշ ըրավ կտրից, եզնու մչանք ջյամդաքը տափին եկավ, խոխոցրավ:

- Ետնամ:

- Ետնան էլ հինչ, պոլիցան եկավ, վեր պրատակոլ շինի, մուսք անսես տյուս եկինք, վեր մեզ շհաղ (վկա) չի կիրին, տոն եկինք. չրու մհեզ էլ վեր էտ գյոռագյոռը մետս ա ընգնըմ, սերտս թմփթմփըմ ա»⁵⁴:

Իսկ «Հայոց թիատրրան» ֆելիետոնում իր սանամորից իմանալով, որ բեմի վրա մահանալուց հետո Սիրանույշը հաջորդ օրը հայտնվել է հայոց «վեչերում», Հուրին ականջներին չի հավատում եւ երկար գլուխ կոտրելուց հետո եզրակացնում է, որ նա բեմում դիտավորյալ հիվանդ է ձեւացել, նույնիսկ մահացել ու բարեգործների հանգանակությունը յուրացնելուց հետո փախել⁵⁵:

Տմբլաչի Խաչանը պատկերում է Շուշիի իրական կյանքը բացահայտող բազում հնարանքներ, միեւնույն երևույթը ամենատարբեր տեսանկյունով մեկնաբանող դիտակետեր: Մի կողմից պարսավանքի են արժանի տգետ տղամարդիկ, որ անպատվում են կնոջը թատրոն գնալու համար, մյուս կողմից ծայրաստիճան զավեշտական է ներկայացում դիտող կնոջ վիճակը, ով տեսածից ոչինչ չի հասկանում:

Թեև մասնագիտական գրականության մեջ գոտնան եւ տմբլան միանգամայն ինքնուրույն ժողովրդական նվագարաններ են (նրանց ընդհանրությունը համայնային (անսամբլային) բնույթն է), սակայն Տմբլաչի Խաչանի ստեղծագործության մեջ Զոունա-Տմբլան մի միասնական հնարանք է, որը հրապարակային, տոնահանդեսային բնավորություն է հաղորդում Խաչանի գրչին:

Զոունա-Տմբլան առանձին կերպարներ չեն: Վերոհիշյալ նվագարանների անունները հեղինակը մեծատառերով է գրում եւ շաղկապով չէ, որ

⁵⁴ Տմբլաչի Խաչան, Զոունա-Տմբլա, գ. Բ., 1908, էջ 222:

⁵⁵ Անդ, էջ 124-125:

միացնում է իրար, այլ գծիկով՝ իր ողջ ստեղծագործական կյանքում հավատարիմ մնալով այդ միասնությանը:

«Բարովակրի» «Տական-կլխան» բաժնում Խաչանը ընթերցողին հանելուկ է առաջարկում՝ գուշակելու դեպքում խոստանալով նվիրել Տմրլայի փայտերը: «Մին պնգլը (հանելուկ). - Էն հու ամ մեչտեղ օտըմ ա, դրաղ շոռ կյամ, դրաղ օտըմ, մեչտեղ շոռ կյամ:

(Հու վեր քթնի, տմրլիս կուպլենն ուրան փեշքեշ)»⁵⁶:

«Զոռնա-Տմրլա» Ա., Բ. գրքերում ֆելիետոնները թեմատիկ առումով բազմազան են՝ ընտանեկան-կենցաղային, սոցիալական, քաղաքական. ժամանակի բոլոր հասարակական ինստիտուտները՝ Պետական դոմա, հոգևոր Սինոդ ու արդարադատություն, մերկացվում են Տմրլաչի Խաչանի սոցիալական ու քաղաքական ֆելիետոններում: Հովանավորչություն, կաշառակերություն, աչքակապություն, տգիտություն, կեղծավորություն, ստրկամտություն. ոչինչ չի վրիպել նրա գրչից: Տմրլաչի Խաչանի տեսադաշտից դուրս չեն մնացել շուշեցի քաղքենուհիներն ու կեղծ ազգասերները, շահամոլ բժիշկներն ու իրավաբանները, թեմական վերատեսուչն ու հոգաբարձուները, ինքնակոչ սրբերն ու վաճառականները, ժողովրդի անունից շաղակրատող երեսփոխանները:

Տմրլաչի Խաչանի սոցիալական ընկալումների տեսանկյունից ուշագրավ է հարուստների եւ աղքատների ճաշացուցակը: Շարաքվա բոլոր օրերին հարուստների համար բժիշկները խորհուրդ են տալիս խիստ հագեցած, անմարս ուտելիքներ, մինչդեռ աղքատների համար՝

«Էրկուշերթի - ցամաք հաց.

Բրեքշերթի - թրջած հաց.

Չուրքշերթի - փիրփեթ.

Հինգրշերթի - փիրփրաճյուր.

Օրփաթ - հրրվանա փոխ առած հաց.

Գյիրգյամուր - պաներ հաց թա վեր ինի:

Գիրակի - Ասծու տվածան:

Կանդիսորրականներին միար սաղ շափաթը քյոֆթա:

*Շուշրվցուց միար սաղ տարին վշխարու թափան»*⁵⁷:

Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Գրողը մատնացույց է անում ոչ միայն գավառական կյանքի հետամնացությունը, կենցաղում ու մտքերի մեջ իշխող հնաճես սովորույթները,

⁵⁶ Տմրլաչի Խաչան, Զոռնա-Տմրլա, գ. Ա., էջ 48:

⁵⁷ Անդ, էջ 66:

սոցիալական ճնշումն ու անարդարությունը, այլև աշխարհի քաղաքական անցուղարձերը: Եվրոպական դիվանագիտության աչառու խաղերի հետևանքները ճաշակած հայ մարդու ամբողջ գայրույթով նա քննադատում է նաև մեծ տերությունների միջամտության հետ կապված սին պատրանքները՝ «Բեռլինում շինված 61 սիմանի հայերին բաշխած սագին մհար... էտ սագը էսա 16 տարի ա, վեր ճնգճնգցնում ըն, ճնգճնգցնում, թող անում. վերը սիմերն ա քյոք անում, վերը պյութակենն շոտըր շոտտու անում, վերը փյարդեքը ետ ու առաչ քաշում, վերը թյագանան տաշում՝ պիրկցնում իլած ծնգըլ-մնգըլ ծենն էլ կտրցնում, մախլաս էնքան էտ խեղճ սագը խոխա, ըրխու ձեռք ա ընգալ, վեր քյուրքիան ա իլալ, սիմերը ժինգոտալ, էլ ածվում չի»⁵⁸: Հայոց «սագի» սիմերը ժանգոտվել են, պտուտակները տեղաշարժվել, մասնագետ ձեռքի կարիք է զգացվում, այնինչ սագը սրտացավ մեկի փոխարեն հայտնվել է անտեղյակ կամ շահագրգիռ ձեռքերում: «Ինգլիզում» կամենում են սագը լարել, բան չի ստացվում. յուրն է պակաս, էն էլ դեղին, կարագ յուղը, սրամտորեն նկատում է երգիծաբանը և հեզնանքով ավելացնում, թե ով հանձն կառնի, որ «մյուստա-մյուսալլահ եր կենա մին ժանգոտած սագ քյոք անի էն էլ հյերին ձեռքը տա»⁵⁹: Ինչպես հայտնի է, Սան-Ստեֆանոյի հաշտության համաձայնագիրը ոչ միայն գոհացում չտվեց արեւմտահայության քաղաքական ձգտումներին, այլև Անգլիայի «օժանդակությամբ» Բեռլինի վեհաժողովում ընդունվեց 61-րդ հոդվածը, որով բարենորոգումների իրականացման ոչ մի իրական երաշխիք չէր ստեղծվում: Մի կողմից՝ հայերի դրության բարելավման հարցը Ռուսաստանի կողմից ստույգ լուծում չի ստանում, մյուս կողմից՝ այն լուծելու առաքելությունը տրվում է եվրոպական վեց տերությունների՝ Անգլիային, Ֆրանսիային, Գերմանիային, Ռուսաստանին, Ավստրո-Հունգարիային և Իտալիային, դրանով իսկ արեւմտահայերի հիմնախնդիրը դրվում էր խոշոր պետությունների հակասությունների ոլորտում, որոնք էլ այն օգտագործում էին Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու և նրանից օգուտներ քաղելու համար: Արդյունքում սուլթանը զիջումներով չեզոքացնում էր այդ տերություններին և ծրագրում Արեւմտյան Հայաստանի գանգվածային ջարդերը:

Գերմանիայի կանցլեր Բիսմարկից, անգլիացի քաղաքագետ Գլադստոնից, մարկիզ Սոլսբերիից և այլ դիվանագետներից երգիծաբանը չի ակնկալում քաղաքական առաքինության և ոչ մի դրսևորում: Այդ են վկա-

⁵⁸ **Տմբլաչի Խաչան**, Զուռնա-Տմբլա, գ. Բ., էջ 23:

⁵⁹ Անդ, գ. Բ., էջ 24:

յում «Զուռնա-Տմբլայի» առաքած հեռագրերը (թղթամանե)։ «Հինգ ասիմ, այսամը փիսացալ ա, միենգ հունգ վեր սարմ ըս, փողին սյասը փմբլիս ծենան շար զիլ ա...»⁶⁰։

Տմբլաչի Խաչանը ակտիվ պայքարի կողմնակից է։ Բացահայտելով հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի ամբողջ ողբերգությունը՝ նա քաղաքական ազատության մեջ է տեսնում փրկության միակ ելքը։ Նրա համոզմամբ՝ հայը պետք է եւ՛ տնտեսապես, եւ՛ քաղաքականապես սթափ ու պատրաստ լինի՝ դիմագրավելու «ըրսըհան հիլի, տկըհան ծիլի» հակառակորդին, որը հարմար առիթի է սպասում «վեր մին օր վեննիտ տակը քանդի, քեզ վերին մեչին բաթմիշ անի, հային մեռունա՞ծ օջաղը կյուլու ճտերավ լցնվին... Հու անգուն օնի, թող լյավ լսի»⁶¹։

Ինքնըստինքյան պարզ է անհրաժեշտ քաղաքական եզրակացությունը եւ գարմանալիորեն այժմեական։ Այս շրջանում գրողի մեծագույն ծառայությունը ժողովրդի հանդեպ այն է, որ նա անդրկովկասյան մի շարք թերթերում, ամսագրերում եւ հանդեսներում՝ «Նոր-Դար», «Աղբյուր», «Տարագ», «Մշակ», «Խաթաբալա», «Ժամանակ», «Սուրհանդակ», «Մանկալ», «Ղարաբաղ», «Գրական թերթ» եւ այլն, դեպքերի, իրադարձությունների ճշմարտացի պատկերմամբ սթափեցնում է ժամանակի հասարակական միտքը, մանավանդ որ հարավոյիս ժամանակների համակցության մեջ աշխարհի քաղաքական անցուղարձերը, եվրոպական եւ ուսական դիվանագիտության աչառու խաղերը, Հայոց հարցի միջազգային քննության հետ կապված աճապարարությունները շարունակում են մնալ հրատապ։

1901 թ. ապրիլի 8-ին Փարիզից Մելիք-Շահնագարյանին հղած նամակում «Ժամանակի» խմբագրապետ-տնօրեն Սիմեոն Հախումյանը, արժեւորելով գրողի քանքարը, միաժամանակ խնդրում է խմբագրություն ուղարկել «հայ ժողովրդական, մանավանդ գավառական կյանքի վերաբերյալ գրույցներ, որոնց կյանք ներշնչելու գործում հայ գրականության մեջ Դուք ուսուցիչ եք նորագույն գրողների»⁶²։

Իր կյանքն ու գործունեությունը Կ. Մելիք-Շահնագարյանը ծառայեցրել է մի բարի նպատակի՝ մարդկանց օգտակար լինել, բաժանել իր հերոսների տխրությունն ու կսկիծը, կարելվույն չափ սպեղանի լինել նրանց վերքերին եւ ծիծաղաշարժ ու անբնական իրավիճակներում կանգնեցնել

⁶⁰ Տմբլաչի Խաչան, գ. Ա., էջ 134։

⁶¹ Տմբլաչի Խաչան, գ. Բ., էջ 211-212։

⁶² ԳԱԹ, Կ. Մելիք-Շահնագարյանի ֆ., գ. 138։

հայրենակիցներին ճիշտ ուղու վրա: Պատահական չէ, որ այդ նպատակին հասնելու համար գրական հայերենի, գրաբարի հմուտ գիտակը, ռուսերենին, ֆրանսերենին հիանալի տիրապետող Կ. Մելիք-Շահնազարյանն իր ստեղծագործության համար ընտրեց Ղարաբաղի բարբառը եւ «Զոռնա-Տմրլա» գրքի տիտղոսաթերթում երկը ձոնեց հայրենակիցներին. «Իմ աչքի լույս ղարաբաղցոց, մեծին ու պուճուրին փեշքեշ⁶³»:

Հեղինակի երգիծապատումները (ֆելիետոնները) կարեւորվում են նկարագրվող դեպքերի, իրադարձությունների՝ մեր ժամանակների հետ ունեցած աղերսներով:

Կ. Մելիք-Շահնազարյանի հանրային, գյուղատնտեսական, մանկավարժական, գրական ու ժողովրդագիտական գործունեության ուսումնասիրությունը նոր լույս է սփռում ԺԹ. դարի 80-90-ական թվականներին արցախահայության հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-կենցաղային հարաբերությունների, Շուշիի իրական-հրապարակային կյանքի, Արցախն ու Շուշին խորհրդանշող «Թոփխանա» հրապարակում արձարժված թեմաների վրա եւ թույլ է տալիս Տմրլաչի Խաչանին համարելու իր ժամանակի ամենից շատ աչքի ընկնող երգիծաբանն ու մտավորականը արևելահայ գրականության մեջ:

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена жизни и деятельности Константина Мелик-Шахназаряна, одного из видных представителей армянской культуры конца XIX и первых десятилетий XX века. В истории литературоведения и народоведения, творчество К. Мелик-Шахназаряна по сей день не удостоилось должного исследования и оценки. Между тем, он внес значительный вклад в развитие как восточноармянской сатирической прозы, так и народоведения, педагогики, детской и переводной литературы. Разностороннее изучение литературно-общественной деятельности К. Мелик-Шахназаряна освещает многие стороны общественно-политических, социально-бытовых отношений армян Арцаха в 80-90-х годах XIX века. Получив образование в высшей аграрной школе в Монпелье (Франция) и возможность изучать в Бонне опыт германского виноделия, К. Мелик-Шахназарян не только писал сатирическую прозу, переводил Й. В. Гете и Н. Карамзина, но и собирал фольклор, издав около 30 книг художественного, научно-аграрного и фольклорного характера. В 1905-1907 гг., по приглашению католика Мкртича I Хримяна, заведовал монастырскими владениями Эчмиадзина. Он опубликовал детский сборник “Букетик,” двухтомный сборник “Зурна-Тмбла”, а также “Практическое руководство по виноделию,” “Практическое руководство по шелководству,” “Та-

⁶³ Տմրլաչի Խաչան, Զոռնա-Տմրլա, գ. Ա., Առաջարան:

бак и его вред,” “Практическое пособие по сушке фруктов под солнцем,” “Как собирать растения” (последний в соавторстве с В. Калашниковым). В статье представлены методы художественного описания расхожих тем, обсуждавшихся на известной площади “Топхана” г. Шуши, армянской историко-этнографической области Арцах, а также раскрыто предназначение народных музыкальных инструментов зурна (дудка) и тмбла (барабан), их общественная роль, символическая и прикладная функции. Патриотическое мышление автора о сохранении национальной самобытности актуально по сей день.

SUMMARY

Konstandin Melik-Shahnazarian, one of the outstanding representatives of Armenian culture of the end of the 19th - first decades of the 20th centuries, lived in Shoushi. He made a considerable contribution to the Eastern Armenian satirical prose, ethnology, pedagogics, translation art and children's literature. Being educated at the Montpellier Higher Agricultural School, France and carrying practice in the wine industry in Bonn, Germany, K. Melik-Shahnazarian completed highly qualified and lyric translations from J.V. Goethe and N. Karamzin, collected folklore, published prose and some 30 books of scientific-agricultural, historical, sociological and ethnographic nature. In 1905-1907 he was invited by the Catholicos Mkrtych I Khrimian to manage Etchmiadzin's chapter-lands. Produced two-volume “Zourna-Tmbla”, and “Bunch of Flowers” anthologies, “Manual of Practical Winemaking”, “Practical Manual of Silkworm Breeding”, “Tobacco and its Harm”, “Practical Manual of How to Dry Fruits under the Sun”, and “How to Collect Plants”, the latter with V. Kalashnikov, as a co-author. K. Melik-Shahnazarian's research goes deep into historical-ethnographic pattern of Armenian province Artsakh and its social-cultural centre - Shoushi. The author of the article for the first time presents the life, prose, pedagogical and agricultural activities of K. Melik-Shahnazarian as a whole. For the first time she describes social environment and debates at the Shoushi's famous square Tophana, and analyses symbolic and every-day significance of the folk musical instruments Zourna (pipe) and Tmbla (drum). National ideas of K. Melik-Shahnazarian are still essential in contemporary social settings.

